

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ ΤΟΥ ΣΤΩΙΚΟΥ ΣΟΦΟΥ

Ὁ Κικέρων, ὁ μέγας Ρωμαῖος ρήτορας καὶ φιλόσοφος τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., σκιαγραφοῦσε τὸν σοφὸ καὶ εὐτυχῆ ἄνθρωπο περίπου ὡς ἑξῆς: «ἔχει τὸ χάρισμα τοῦ μέτρου καὶ τῆς λογικῆς, τὴν ψυχὴν τοῦ ἥσυχου, εἶναι συμφιλιωμένος μὲ τὸν ἑαυτό του, δὲν πτοεῖται ἀπὸ πόνους, δὲν λυγίζει ἀπὸ φόβο, οὔτε φλέγεται ἀπὸ πόθο, οὔτε ἀποχαυνώνεται ἀπὸ χαρά¹. Τρεῖς αἰῶνες πρὶν ἀπὸ τὸν Κικέρωνα, στὴν Ἀθήνα τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, κατὰ τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰώ-
να, ὁ Ζήνων ἀπὸ τὸ Κίττιο τῆς Κύπρου, δίδασκε στὴν Ποικίλῃ Στοά, κάτι ἀνάλογο μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ Ρωμαίου σοφοῦ, ποὺ ἀποδίδεται μὲ τὴν πα-
ρακάτω φράση: τὸ «ζεῖν ὁμολογουμένως»², ἀποτελεῖ τὸ τέλος τῆς ζωῆς τοῦ
ἀνθρώπου.

Προκειμένου νὰ ἀναλύσουμε τὴ φράση αὐτή, θὰ τοποθετήσουμε κατ' ἀρχὴν τὴ διδασκαλία τοῦ Ζήωνα μὲσὰ στὸ κοινωνικὸ πλαίσιο τῆς ἐποχῆς του. Στὴ συνέχεια θὰ ἀναλύσουμε τίς διαφορὲς φάσεις τῆς ζωῆς καὶ τῆς δι-
δασκαλίας τῶν πρώτων σχολαρχῶν ποὺ ἀποδεικνύουν τὴν προσκόλλησή
τους στὸν κοινωνικὸ ἵστό τῆς πόλεως. Τέλος θὰ δείξουμε ὅτι ἡ ζωὴ ὁμολο-
γουμένως, βασιζέται σὲ μία «ἰερὴ ἰσορροπία» μεταξὺ τῶν φυσικῶν γεγονό-
των καὶ τῆς ικανότητος τοῦ σοφοῦ νὰ προσαρμόζεται σ' αὐτά.

1. Γνωρίζουμε ὅτι κατὰ τὸ παρελθόν, ἡ ἐλληνικὴ διανόηση εἶχε συζητήσει μὲ πάθος τὸ θέμα τοῦ τέλειου πολιτεύματος. Αὐτὴ ὅμως ἡ συζήτηση ἀτόνησε ἐξ αἰτίας τῶν πολιτικῶν γεγονότων ποὺ σφράγισαν τὴν πολιτικο-κοινωνικὴ ζωὴ τῆς Ἑλλάδας τοῦ 4ου αἰώνα. Οἱ κατακτήσεις τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου προκάλεσαν ριζικὴ ἀλλαγὴ στὸν ἀρχαῖο κόσμος. Οἱ μετακινήσεις πληθυσμῶν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα πρὸς τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσία, καὶ ἀντίστροφα, δι-
εύρυναν σημαντικὰ τὸ πολιτικὸ, κοινωνικὸ καὶ οἰκονομικὸ τοπίο. Ὁ ἄνθρω-
πος, ὁ ὁποῖος μέχρι τότε συνήθιζε νὰ συμμετέχει στὰ κοινὰ καὶ νὰ θεωρεῖται
ρυθμιστὴς τῶν γεγονότων ποὺ ἀφοροῦσαν τὴν πόλιν του, βρέθηκε ξαφνικὰ
αἰχμάλωτος ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση νέων γραφειοκρατικῶν κρατῶν, τὰ ὁποῖα
ἦταν ἄκρως ἐχθρικά ἀπέναντι σὲ κάθε ἐνεργὸ παρέμβαση τῶν πολιτῶν καὶ
συγχρόνως ἀρνητικὰ στὶς φιλοσοφικὲς παρεμβάσεις³. Ἡ τέλεια πολιτεία τοῦ
Πλάτωνος δὲν κατόρθωσε νὰ πραγματοποιηθεῖ. Ἡ πατρίδα, ποὺ γιὰ τὸν Σω-

1. ΚΙΚΕΡΩΝΟΣ, *Tusc.*, IV, XVII, 37.

2. ΔΙΟΓΕΝΟΥΣ ΛΑΕΡΤΙΟΥ (ἑφεξῆς Δ.Λ.), *Biot.*, VII, 87.

3. Cf. L. GEYMONAT, *Storia del pensiero filosofico e scientifico*, Milano, Garzanti, 1970, T. I,

κράτη ἦταν τὸ τιμιώτερον, σεμνώτερον, ἀγιώτερον μητρὸς τε καὶ πατρὸς καὶ τῶν ἄλλων προγόνων ἀπάντων⁴, ὥστε νὰ δεχτεῖ τὸν θάνατο ἀδιαμαρτύρητα, ἀπὸ σεβασμὸ ἀπέναντι στοὺς νόμους της, εἶχε πλέον ἐκλείψει. Βρισκόμαστε ἄρα ἀντιμέτωποι μὲ μία βαθιὰ καὶ ἀποφασιστικὴ τομὴ ἀνάμεσα στὸν πολίτη καὶ τὴν κοινωνία. Ὁ ἄνθρωπος ὑποκύπτει στὴν νέα αὐτὴ κατάσταση, ἐνῶ παράλληλα δραστηριοποιεῖται πνευματικά. Τελικὰ πετυχαίνει νὰ ζήσει μέσα στὸν καινούριο αὐτὸν ἀπολιτικὸ κόσμο, ἐνῶ παράλληλα, μετατρέπεται ἀπὸ πολίτης τῆς πόλεως σὲ πολίτη τοῦ κόσμου. Μέσα σ' ἓναν χῶρο ὁ ὁποῖος τοῦ χρησιμεύει πλέον μόνο ὡς τόπος διαμονῆς, ὁ ἄνθρωπος ἀνατρέχει στὴν φιλοσοφία, τὸ μόνο του πνευματικὸ στήριγμα, καὶ μέσω αὐτῆς θὰ μάθει νέους τρόπους συμπεριφορᾶς⁵. Ἔτσι οἱ Σχολές πού ἐμφανίζονται διδάσκουν τὴν ἀδιαφορία πρὸς τὴν πολιτικὴ ζωὴ ἢ τὴν ἀπάθεια καὶ τὴν ἀποστασιοποίηση ἀπέναντι σὲ κάθε κοινωνικὴ ἐκδήλωση, γεγονὸς που ἐναρμονίζεται μὲ τὴν προκλητικὴ συμπεριφορὰ τῶν Κυνικῶν. Ὁ Στωικισμός, ὅμως, ἐναντιώθηκε στὶς ἀκρότητες, διότι ἀντιλήφθηκε ὅτι οἱ σχέσεις δικαιοσύνης, πού διέπουν τοὺς ἀνθρώπους μεταξύ τους, εἶναι ἀδιαχώριστες ἀπὸ τὴ σοφία⁶ καὶ συγχρόνως ἀπαραίτητες γιὰ τὴν πρόοδο τῆς κοινωνίας. Ὁ Ζήνων ἦταν ὁ πρῶτος, ὁ ὁποῖος παρὰ τὶς ἐπιρροές πού δέχθηκε ἀπὸ τὶς ἄλλες φιλοσοφικὲς σχολές τῆς ἐποχῆς του, ἐνδιαφέρθηκε σημαντικὰ γιὰ τὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ζωὴ τῆς πόλης, συνῆψε φιλικὲς σχέσεις μὲ τὸν βασιλιὰ τῆς Μακεδονίας Ἀντίγονο Γονατὰ⁷, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε καὶ ἐνθερμὸς μαθητὴς του, καὶ ἐνεθάρρυνε τοὺς μαθητὲς του νὰ συμμετέχουν ἐνεργῶς στὴ ζωὴ τῆς πόλης. Πολλὰ εἶναι τὰ ἀνέκδοτα πού παραδίδονται ἀπὸ τὸν Διογένη Λαέρτιο σχετικὰ μὲ τὶς σχέσεις ἐκτίμησης καὶ φιλίας πού χαρακτήριζαν τοὺς δύο ἀνδρες. Ἀποδείξη τῆς φιλικῆς σχέσεως ἀποτελεῖ καὶ ἡ πρόταση τοῦ Ἀντίγονου πρὸς τὸν Ζήωνα νὰ μεταβεῖ στὴ Μακεδονία, προκειμένου νὰ ἀναλάβει τὴ διαπαιδαγώγηση τοῦ γιοῦ του καὶ διαδόχου τοῦ μακεδονικοῦ θρόνου. Μὲ τὰ παρακάτω λόγια περιγράφει ὁ Διογένης Λαέρτιος τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Ἀντίγονου πρὸς τὸν Ζήωνα: «Πιστεύω ὅτι ὑπερέχω ὡς πρὸς τὰ πλούτη καὶ τὴ δόξα, ὅμως γνωρίζω ὅτι ἐσὺ μὲ ξεπερνᾷς στὴ γνώση, στὴν ἐπιστήμη καὶ σ' αὐτὴ τὴν τέλεια εὐτυχία πού σε χαρακτηρίζει. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἀποφάσισα νὰ σέ προσκαλέσω νὰ ἔρθεις νὰ μὲ δεῖς. Εἶμαι πεπεισμένος ὅτι δὲν θὰ μοῦ τὸ ἀρνηθεῖς. Προσπάθησε νὰ ἔρθεις νὰ ζήσεις κοντά μου, καὶ νὰ γνωρίζεις ὅτι, δὲν θὰ εἶμαι μόνο ἐγὼ μαθητὴς σου, ἀλλὰ ὅλοι ἀνεξαιρέτως οἱ Μακεδόνες. Διότι ἐκεῖνος πού μορφώνει τὸν βασιλιὰ τῆς Μακεδονίας καὶ τὸν ὁδηγεῖ στὸν δρό-

L'antichità - il medioevo, σ. 281.

4. Π6. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Κρίτων*, 51 a-b.

5. Cf. F. OGEREAU, *Essai sur le système philosophique des Stoïciens*, Paris, encre marine, 2002², σ. 68.

6. Cf. É. BRÉHIER, *Chrysippe et l'ancien stoïcisme*, Paris, P.U.F., et Gordon et Breach, 1971³, σ. 266.

7. Π6. Δ.Λ. VII, 6-9 καὶ 13-15.

μο τῆς ἀρετῆς, μορφώνει ἐπίσης καὶ ὁδηγεῖ στὴν ἀρετὴ, ὅλους τοὺς ὑπηκόους του. Συνήθως οἱ ὑποτελεῖς μοιάζουν στὸν ἀρχηγό τους». Ὁ Ζήνων ἀρνήθηκε τὴν πρόταση. Ἐστειλε ὁμως στὸν βασιλέα δύο ἀπὸ τοὺς μαθητές του, τὸν Φιλωνίδη ἀπὸ τὴν Θήβα καὶ τὸν Περσέα ἀπὸ τὸ Κίτιο. Ὁ Ἀντίγονος δὲν κράτησε κακία στὸν Ζήωνα γιὰ τὴν ἀρνήσή του νὰ μεταβεῖ ὁ ἴδιος. Ἀντίθετα, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ φιλοσόφου, διὰ τοῦ Θράσωνος, τοῦ πρεσβευτοῦ του στὴν Ἀθῆνα, ὁ βασιλιάς εἰσηγήθηκε νὰ τὸν ἐνταφιάσουν τιμητικά, στὸν Κεραμεικό (Δ.Λ. VII, 15).

2. «Ὁ σοφὸς δὲ θὰ ζεῖ στὴ μοναξιά»· «εἶναι ἐκ φύσεως κοινωνικὸς καὶ δραστήριος», διδάσκει ὁ Ζήνων⁸. Ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς Κυνικοὺς, ποὺ πίστευαν ὅτι ὁ φιλόσοφος πρέπει νὰ ἀποστασιοποιεῖται μὲ τὶς πράξεις του ἀπὸ τὸν κοινωνικὸ περίγυρο, ὁ Ζήνων καλεῖ ὅλους τοὺς σοφοὺς σὲ συμμετοχὴ στὰ κοινά, ἐφόσον εἶναι ἐκ φύσεως δραστήριοι. Παρατηροῦμε ὁμως, ὅτι ἡ συμμετοχὴ αὐτὴ ἀφορᾷ ἀποκλειστικὰ τὸν σοφόν. Ὁ Στοβαῖος, ὁ Ἑλλην Νεοπλατωνικὸς γραμματικὸς τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ., περιγράφοντας τὸν χαρακτήρα τοῦ σοφοῦ, τοῦ προσδίδει ὅλες τὶς ἀρετὲς τοῦ ἀγαθοῦ ἀνθρώπου: «ὁ σοφὸς μιλάει ὠραῖα, εἶναι ἱκανός, ἔτοιμος νὰ κερδίσει τὴ φιλία τῶν ὁμοίων του μὲ τὸν διάλογο, προσαρμόζεται στὶς καταστάσεις, εἶναι εὐγενής, ἀγαπητός, εὐχαρις, ἔχει τὸ χάρισμα τῆς πειθοῦς προκειμένου νὰ πετύχει τὸν σκοπὸ του, εἶναι κοινωνικός, εὐφυής, ἀπλός, ἕενος πρὸς κάθε ἐξεζητημένη συμπεριφορὰ»⁹. Ἀντίθετα, στὸν φαῦλο προσδίδονται ὅλες οἱ ἀντίθετες ιδιότητες, δηλαδή ὅλα τὰ ἐλαττώματα, καὶ κατὰ συνέπεια ἀπαγορεύεται καὶ ἡ εἰσοδὸς του στὴν κοινωνία τῶν σοφῶν. Ὡς ἐκ τούτου οἱ Στωικοί, ὅπως ἄλλωστε καὶ οἱ Κυνικοί πρὶν ἀπ' αὐτούς, ἀρνοῦνται νὰ θέσουν κριτήρια καταγωγῆς καὶ πλούτου, προκειμένου νὰ δημιουργήσουν κοινωνικὲς τάξεις. Οἱ δύο τάξεις ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὸν παραπάνω διαχωρισμὸ βασίζονται σὲ ἠθικὰ χαρακτηριστικά καὶ δημιουργοῦν «τὰ δύο γένη τῶν ἀνθρώπων»¹⁰: τῶν σοφῶν καὶ τῶν φαύλων· ἐκεῖνος ποὺ ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ κάνει καλὴ χρῆση τῶν ἐμπειριῶν ποὺ ἀπέκτησε στὴ ζωὴ εἶναι εὐπρόσδεκτος νὰ κατοικήσει στὴν τέλεια πόλη, τῶν θεῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων. Ἀντίθετα, οἱ φαῦλοι, στερημένοι καθὼς εἶναι ἀπὸ σοφία, κινοῦνται μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε οἱ πράξεις τους νὰ μαρτυροῦν μία τρέλα ἐφάμιλλη μὲ τὴν ἔλλειψη τῆς σοφίας ποὺ τοὺς χαρακτηρίζει¹¹. Δημιουργοῦν λανθασμένες ἐντυπώσεις σχετικὰ μὲ τὰ γεγονότα, διότι ἀδυνατοῦν νὰ τὰ ἐπεξεργαστοῦν λογικὰ καὶ κατὰ συνέπεια, ὑποπίπτουν σὲ λάθη. Παρ'

8. Δ.Λ. VII, 123.

9. S.V.F., III, 630 (= ΣΤΟΒ., *Ecl.*, II, 108, 5 W.).

10. S.V.F., I, 216 (= ΣΤΟΒ., *Ecl.*, II, 7, 11g p. 99, 3 W.). Πβ. Μ. DAKI, *Une religiosité sans Dieu. Essai sur les stoïciens d'Athènes et saint Augustin*, Paris, La découverte, 1989, σ. 58 καὶ τὴν ἀνάλυσή της γιὰ τὰ αἶτια σύμφωνα μὲ τὰ ὅποια οἱ Στωικοί ἐπιλέγουν τὴ διαίρεση αὐτὴ τῶν γενῶν.

11. Δ.Λ. VII, 124.

ὅλ' αὐτά, οἱ Στωικοὶ ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ λογικὴ εἶναι δῶρο πού δόθηκε σ' ὅλους ἀνεξαιρέτως τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τῆ φύσης. Στὸν κοινωνικὸ τομέα ἡ λογικὴ προσφέρει στὸν ἄνθρωπο τὴ δυνατότητα ἀντίληψης τῶν φυσικῶν γεγονότων καὶ τῆς διαδοχῆς τους κατὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς ζωῆς τοῦ σύμπαντος. Ὅμως, πῶς εἶναι δυνατόν, νὰ ἐξηγηθεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ φαῦλος, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν σοφὸ, δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἀντιληφθεῖ τὴν ἀναγκαιότητα τῶν γεγονότων πού συμβαίνουν σύμφωνα μὲ τὴ φύση, ἐνῶ ἡ λογικὴ, αὐτὸ τὸ φυσικὸ δῶρο, ἐνυπάρχει καὶ σ' αὐτόν; Καὶ ὁ φαῦλος, διδάσκουν οἱ Στωικοί, εἶναι προοικισμένος μὲ λογικὴ· του λείπει ὁμως ἡ ἀρετὴ, δηλαδή ἡ τελειότης¹². Αὐτὴ ἡ ἔλλειψη τελειότητος στὸν στοχασμὸ τοῦ φαύλου, ἐξαρτᾶται ἀπόλυτα ἀπὸ μία ἐλαττωματικὴ διδασκαλία πού αὐτὸς δέχθηκε κατὰ τὴν παιδικὴ του ἡλικία ἢ ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν ἐπίδραση πού ἄσκησε στὸν χαρακτήρα του ἓνα φαῦλο περιβάλλον¹³. Ἀκριβῶς γι' αὐτὸν τὸν λόγο οἱ Στωικοὶ ἀποδίδουν στὴν παιδεία ἓναν ἐξέχοντα ρόλο¹⁴. Ὁ Χρύσιππος, μαθητὴς τοῦ Κλεάνθη, ὑποστήριξε, ὅπως καὶ ὁ δάσκαλός του, ὅτι ἡ ἀρετὴ μπορεῖ νὰ διδαχθεῖ. Αὐτὴ ἡ θέση ἐξηγεῖ ἐν μέρει τὸν λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Χρύσιππος ἀρνήθηκε τὴν πρόσκληση τοῦ βασιλιᾶ Πτολεμαίου νὰ μεταβεῖ στὴν Αἴγυπτο, προκειμένου νὰ τὸν μυήσει στὴν στωϊκὴ διδασκαλία. Κατὰ τὸν Διογένη Λαέρτιο, προτίμησε νὰ παραμείνει στὴν Ἀθήνα καὶ νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν διαπαιδαγώγηση τῶν παιδιῶν τῆς ἀδελφῆς του, Ἀριστοκρέοντος καὶ Φίλοκράτους¹⁵, γνωρίζοντας ὅτι ὁ ρόλος τοῦ παιδαγωγικοῦ εἶναι ἀποφασιστικὸς στὴ διαμόρφωση τοῦ χαρακτήρα τοῦ παιδιοῦ. Στὸ ἴδιο αὐτὸ πλαίσιο ἐντάσσεται ἡ θέση τοῦ Χρύσιππου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ τροφοὶ ἐπρεπε νὰ μιλοῦν μία σωστὴ γλῶσσα, καί, στὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ, νὰ εἶναι ἀκόμη καὶ σοφοί. Πρῶτ' ἀπ' ὅλα ὁμως, ἐπέμενε ὁ φιλόσοφος ἀπὸ τοὺς Σόλους, δὲν ἐπρεπε νὰ ἔχουν λανθασμένο λόγο. Πράγματι, ἡ ἐπανάληψη λανθασμένων κρίσεων καταλήγει στὴν ἀλλοίωση τοῦ παιδικοῦ χαρακτήρα, στὸν ὁποῖο συσσωρεύονται λανθασμένες γνώσεις καί, κατὰ συνέπεια, δημιουργοῦνται ἐλαττώματα, τὰ ὁποῖα καταλήγουν σὲ μόνιμες καταστάσεις¹⁶. Κατανοοῦμε μετὰ ἀπ' αὐτὰ τὸν λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο οἱ Στωικοὶ ἔγραψαν πλῆθος ἀπὸ πραγματεῖες πού σχετίζονται μὲ τὴν ἠθικὴ, μὲ τίς ὁποῖες ἐπέβαλλαν κανόνες συμπεριφορᾶς προκειμένου νὰ βοηθηθοῦν οἱ νέες κοινωνίες πού προέκυψαν ἀπὸ τὰ πολιτικὰ γεγονότα. Σύμφωνα μὲ τὸν H.C. Buldry¹⁷, ὁ Ζήνων, στὴν εἰσαγωγὴ τῆς *Πολιτείας*, κατήγγελλε τὰ σφάλματα τῆς σύγχρονης του κοινωνίας καὶ πρότεινε λύσεις μὲ σκοπὸ νὰ τὰ διορθώσει. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος πού στὴν ἀρχὴ τοῦ παραπάνω ἔργου, δήλωνε ὅτι

12. Δ.Λ. VII, 90.

13. S.V.F., III, 543 (= PROCL., in *Plat., Alcib. Pr.*, Vol. III, s. 158).

14. Π6. Δ.Λ. VII, 91.

15. VII, 185· π6. ἐπίσης: (α) P.M. SCHUHL, *Les Stoïciens*, Paris, Gallimard, 1962, Préface, p. XXXIV· (β) J.B. GOULD, *The Philosophy of Chrysippus*, Leiden, E.J. Brill, 1971, σ. 1.

16. A. QUINTILIEN, *Inst. Or.*, τ. I, Βιβλίο 1, 4 καὶ 10 § 32.

17. H.C. BULDRY, *Zeno's Ideal State*, *J.H.S.*, τ. LXXIX, 1959, σσ. 3-15, ἰδιαιτ. σ. 5.

δὲν ἔβλεπε χρησιμότητα στὰ ἐγκύκλεια μαθήματα¹⁸. Ἡ ἐχθρική αὐτὴ στάση τοῦ φιλοσόφου, εἶχε μᾶλλον σχέση καὶ μὲ τὴν πλατωνικὴ ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση, ἡ ὁποία ἀπέρριπτε τὰ ὁμηρικὰ ἔπη. Ὁ Ζήνων, ἀντίθετα, ὑποστήριζε ὅτι ἡ ἀλληγορικὴ ἐρμηνεία τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν προσέφερε στοὺς νέους νέες πνευματικὲς διεξόδους, ἐνῶ παράλληλα διαφύλασσε τὴν παράδοση, μέσα σ' ἓναν κόσμον ποὺ ἐπλήττετο ἀπὸ ἱλιγγιώδεις κοινωνικὲς μεταβολές. Ταυτόχρονα πίστευε ὅτι ἡ μόρφωση ἀποτελοῦσε τὸ μόνο μέσον σύνδεσης θεωρίας καὶ πράξης, διότι προσέφερε στὸν ἄνθρωπο μία μέθοδο γιὰ τὴν εὕρεση ἑνὸς σωστοῦ τρόπου ζωῆς¹⁹. Προσέφερε δηλαδή, ἓναν ὁδηγὸ ζωῆς, ὥστε ὁ ἄνθρωπος νὰ μάθει νὰ χρησιμοποιεῖ ὅσο τὸ δυνατόν καλλίτερα τὶς ἐμπειρίες του. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ἡ φιλοσοφικὴ διδασκαλία ἐκαλεῖτο νὰ παίξει τὸν νέο ρόλο ποὺ τῆς εἶχε ἄλλωστε ἤδη ἐπιβληθεῖ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ, κοινωνικὴ καὶ θρησκευτικὴ κατάσταση τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰῶνα²⁰. Ἀντιλαμβάνεται κανεὶς εὐκολὰ τὸν λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Ζήνων, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν μαθημάτων του ἐπανελάμβανε συμβουλές ποὺ σκοπὸ εἶχαν νὰ βοηθήσουν τοὺς μαθητές του ὥστε νὰ συμπεριφέρονται καλὰ μέσα στὴν κοινωνία. Ἐλεγε ὅτι ὁ λόγος ὑπαρξης τῆς διδασκαλίας συνίστατο στὴν ἐξάσκηση τοῦ μυαλοῦ στὰ χρήσιμα πράγματα καὶ ὄχι στὴν ἀποστήθιση λέξεων καὶ φράσεων ὅμοια μὲ ἀμάσητα φαγητά²¹. Δίδασκε ἐπίσης ὅτι ὁ νέος πρέπει νὰ εἶναι κόσμιος στὴ συμπεριφορὰ, στὸ περπάτημα καὶ στὴν ἔνδυσή του²². Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι ὁ Κλειάνθης εἶχε συγκεντρώσει πλῆθος συμβουλῶν σχετικῶν μὲ τὴ συμπεριφορὰ, στὴν πραγματεία του, *Περὶ ἀγωγῆς*²³. Ὁ Ζήνων ἰδίως, μᾶλλον ἐμπνευστὴς τῆς συντομίας, ὡς μίας ἐκ τῶν ἀρετῶν τοῦ λόγου²⁴, προέτρεπε τοὺς μαθητές του νὰ ἐκφράζονται μὲ λίγα λόγια διότι ὑποστήριζε ὁ σοφὸς ἔπρεπε ὄχι μόνον νὰ δημιουργεῖ μικρὲς φράσεις, ἀλλὰ στὸ μέτρο τοῦ δυνατό, καὶ μικρὲς συλλαβές²⁵. Ἔτσι ἡ φιλοσοφικὴ διδασκαλία ἐπαιζε τὸν ρόλο ποὺ ἔμοιαζε νὰ τῆς εἶχε ἐπιβληθεῖ ὅπως ἀναφέραμε, ἀπὸ τὶς πολιτικο-κοινωνικὲς, ἀλλαγές²⁶. Ἡ εὐρυθμὴ λειτουργία τῆς πόλης καὶ ἡ εὐτυχισμένη ζωὴ ἐξηρτῶντο πλήρως ἀπὸ τὸν σεβασμὸ ποὺ ἔτρεφαν οἱ πολί-

18. Δ.Λ. VII, 32.

19. S.V.F., I, 73 (= OLYMPIODORUS, in *Plat. Gorg.*, pp. 53-54); cf. ΣΕΝΕΚΑ, *Πρὸς Λουκ.*, XCV, 10. Πῶς ἐπίσης, G. ROMEYER DHERBEY, Un feu artiste qui chemine... εἰς F. OREREAU, *ἔνθ' ἄνωτ.*, σσ. 27-39, ἰδιαίτ. p. 29.

20. F. OREREAU, *op.cit.*, p. 68.

21. Δ.Λ. VII, 22.

22. *Αὐτόθι*.

23. Δ.Λ. VII, 175.

24. Δ.Λ. VII, 59.

25. Δ.Λ. VII, 20.

26. Πῶς. M. SCHOFIELD, *The Stoic Idea of Polis*, (μτφρ. Χ. Μπάλλα) Ἀθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1997, σ. 129.

τες πρὸς τοὺς ἐπιβεβλημένους ἀπὸ τῆ φιλοσοφίας κανόνες, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ἐδραιωμένη ὁμόνοια ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους²⁷.

Τὸ νὰ ζεῖ κανεὶς στωικά, σημαίνει ὅτι πρέπει νὰ χρησιμοποιεῖ κάθε στιγμή σωστά τὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας του. Μὲ ἄλλα λόγια σημαίνει ὅτι πρέπει νὰ δέχεται τὴν πραγματικότητα, ἀκόμη κι ἂν τὰ γεγονότα ποὺ καλεῖται νὰ ἀντιμετωπίσει εἶναι δυσάρεστα ἢ καὶ ὀδυνηρά. Οἱ καταστάσεις ὅμως αὐτὲς εἶναι ἀδύνατον νὰ διαταράξουν τὴν ἡρεμία τοῦ στωικοῦ σοφοῦ. «Στὰ μάτια τῶν Στωικῶν, ἡ ἀνθρώπινη ὑποκειμενικότητα χωρίζει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν κοσμικὴ πραγματικότητα... Μὲ τὸν ὅρο ὑποκειμενικότητα ἐννοοῦμε τὸ ἀνθρώπινο, πολὺ ἀνθρώπινο, ποὺ οἱ Στωικοὶ θέλουν νὰ ξεπεράσουν καὶ νὰ καταδικάσουν στὴ σιωπῇ»²⁸. Ἡ ἐνάρετη πράξη κάνει τὴν ἐμφάνισή της ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ ἀπουσιάζει τὸ πάθος²⁹. Στὸ ἴδιο αὐτὸ πλαίσιο, μᾶλλον, θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ καὶ ἡ ἄποψη τοῦ Ζήνωνος, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ σοφὸς πρέπει νὰ παντρεύεται καὶ νὰ τεκνοποιεῖ³⁰. Διότι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ σοφὸς πρέπει νὰ βρίσκει γυναῖκα καὶ νὰ κάνει παιδιά δὲν πηγάζει ἀπὸ τὸ αἶσθημα τοῦ πάθους· δὲν συντρέχουν λόγοι προσωπικοὶ ἀλλὰ κοινωνικοί. Στὸ πλαίσιο ποὺ ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὄν προορισμένο ἀπὸ τὴ φύση γιὰ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ, ὁ σοφὸς ἔχει καθῆκον νὰ συνεισφέρει στὴν πληθυσμιακὴ ἀνάπτυξη τῆς πατρίδος του· ἡ οἰκογένεια εἶναι ἡ βάση τῆς κοινωνίας. Ὁ σοφὸς, προκειμένου νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς ὑποχρεώσεις του ἀπέναντι στὴν πολιτεία, εἶναι ἑτοιμὸς γιὰ γάμο καὶ ἀναπαραγωγή³¹.

3. «Ὁ σοφὸς εἶναι πολίτης, φίλος, συγγενής, ἐλεύθερος»³². Ὁ σοφὸς δὲν ζεῖ μέσα σὲ χώρους ἔρημους καὶ ἀπομονωμένους. Εἶναι ἐκ φύσεως κοινωνικός³³. «Ὁ σοφὸς χαρακτηρίζεται ἀπὸ κοσμιότητα»³⁴.

Ὅταν τὰ κύματα τῆς θάλασσας τοῦ Πειραιᾶ καταπόντισαν τὸ καράβι τοῦ Ζήνωνος, μαζί μ' ὅλο τὸ φορτίο πορφύρας ποὺ κουβαλοῦσε, τὸ «φοινικίδιον», ὁ κοντούλης μαυρειδερός Κύπριος, ἀπὸ τὴν φοινικικὴ ἐπαρχία τοῦ Κιττίου, δὲν στενοχωρήθηκε. Ἀντίθετα μάλιστα, ἀνέβηκε στὴν Ἀθήνα καὶ ἐγκαταστάθηκε στὸ κατάστημα κάποιου βιβλιοπώλη³⁵. Μετὰ ἀπ'αὐτό, ταξί-

27. Π6. G. GIANNATONI, Cinici e Stoici su Elessandro Magno, *Atti della Seconda giornata di studio sulla Filosofia antica, Sorento, 29 aprile 1985*, Napoli, Guida editori, 1988, σσ. 75-87, ἰδιαίτ. σ. 86.

28. Μ. ΔΑΡΑΚΗ, *Μία θρησκευτικότητα χωρίς θεό, ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ φύση στοὺς στωικοὺς τῆς Ἀθήνας*, Ἀθήνα, Σύναγμα, 2001, σ. 206.

29. Π6. D. BABUT, Les Stoïciens et l'amour, *Revue des études grecques*, τ. LXXVI, 1963, σσ. 55-63, ἰδιαίτ. σσ. 62-63.

30. *Αὐτόθι*, καὶ S.V.F., I, 222.

31. S.V.F., I, 611 (= ΣΤΟΒ., *Ecl.*, II, 94, 7, W.).

32. S.V.F., III, 603 καὶ 631.

33. Δ.Λ. VII, 123.

34. S.V.F., III, 632 (= ΣΤΟΒ., *Ecl.*, II, 115, 10, W.).

35. Δ.Λ. VII, 2.

δειψε μέχρι τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος στοὺς Δελφούς, γιὰ νὰ ζητήσῃ νὰ μάθῃ ἀπὸ τὸν θεό, μὲ τί θὰ ἦταν καλλίτερο ν' ἀσχοληθεῖ στὴ ζωὴ του. Ὁ μάντης τοῦ ἀπάντησε: «εἰ συγχρωτίζοιτο τοῖς νεκροῖς». Δηλαδή ἡ ὁτι πρέπει νὰ συναναστραφεῖ τοὺς νεκροὺς ἢ ὅτι πρέπει νὰ πάρῃ τὸ χρῶμα τῶν νεκρῶν. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ὁμοῦς, ὁ Ζήνων θὰ ἔπρεπε νὰ σκύβῃ ἐπάνω στὰ ἀρχαῖα φιλοσοφικά κείμενα, ἄρα νὰ μελετήσῃ φιλοσοφία, τόσο, ὥστε νὰ αἰσθανθεῖ ὅτι συναναστρέφεται τοὺς ἀρχαίους φιλοσόφους καὶ ὅτι γίνεται ἓνας ἀπ' αὐτούς. Ἀποτέλεσμα τῆς μελέτης εἶναι καὶ ἡ κατάκτηση τῆς γνώσης. Ἔτσι λοιπὸν ὁ Ζήνων ἦλθε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν πρὶν ἀπ' αὐτὸν φιλοσοφικὸ κόσμον. Ἀφοῦ παρακολούθησε ἐπὶ εἴκοσι χρόνια τὶς φιλοσοφικὰς Σχολὰς τῶν Ἀθηναίων, ἐγκατέλειψε τοὺς δασκάλους του, γεγονὸς ποὺ τὸν ἔκανε συχνὰ νὰ λέει: «παρ' ὅλο ποὺ ναυάγησα ἔκανα καλὸ ταξίδι»³⁶. Στὴ στάση τοῦ Ζήνωνος ἀπέναντι στὴ ζωὴ, σκιαγραφεῖται τὸ σύνολο τῆς φιλοσοφίας του. Πρόκειται γιὰ μία «σοφία» ἡ ὁποία στηρίζεται ἐξ ὁλοκλήρου στὸ ὕψος (στύλ) τῆς σκέψης, τῆς ζωῆς, τῆς συμπεριφορᾶς καὶ ὄχι στὸ περιεχόμενον³⁷. Γιὰ τὸν Ζήωνα, τὸ ναυάγιο δὲν ἦταν παρὰ ἓνα γεγονὸς ἀνάμεσα σὲ τόσα ἄλλα· παίρνει τὴν φυσικὴ του διάσταση, ὅπως εἶναι ἓνα φυσικὸ γεγονὸς, μία πλημμύρα ἢ μία καταιγίδα, ποὺ δὲν εἶναι ἱκανὸ νὰ διαταράξῃ τὴν ψυχὴ τοῦ φιλοσόφου. Ἡ φύσις εἶναι παρούσα καὶ ἐνεργὸς σὲ κάθε πρακτικὴ συμπεριφορὰ, σὲ κάθε πράξη τῆς καθημερινότητος. Ἔτσι, τὸ «ζῆν ὁμολογουμένως τῇ φύσει» ἐνυπάρχει στὸν τρόπο ποὺ κάνω ἢ λέω κάτι. «Δὲν πρόκειται νὰ κάνω ἐκείνη τὴ συγκεκριμένη πράξη οὔτε νὰ πῶ ἐκεῖνο, ἐνῶ θὰ ἔπρεπε νὰ πῶ τὸ ἄλλο, ἀλλὰ νὰ πράξω κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο καὶ ὄχι ἄλλιως. Κάθε πράξη ἢ κάθε φράση, ὅποια κι ἂν εἶναι αὐτή, πρέπει νὰ τὴν κάνω ἢ νὰ τὴν πῶ μ' ἓναν ὁρισμένον τρόπο»³⁸. Ὁ «ὁρισμένος τρόπος» κατὰ τοὺς Στωικοὺς, σημαίνει «φυσικά», «στωικά», δηλαδή, μὲ «τρόπο ποὺ ἀρέσει στοὺς θεοὺς» ἢ ὁμολογουμένως τῇ φύσει³⁹.

Ἡ φυσικὴ συμπεριφορὰ τοῦ σοφοῦ πηγάζει, ἄρα, ἀπὸ τὴν ἱκανότητά του νὰ πειθαρχεῖ στὰ γεγονότα. Καὶ ἀπὸ τὴν εὐκολία μὲ τὴν ὁποία ἀκολουθεῖ τὴ θεϊκὴ – ἄρα φυσικὴ – τάξη τῶν πραγμάτων. Αὐτὴ ἡ τάξη ποὺ κυριαρχεῖ στὴ φύσιν χρησιμεύει ὡς πυξίδα γιὰ τὴν ὁργάνωση τοῦ κόσμου τῶν ἀνθρώπων. Ἀντίθετα, ἡ συμπεριφορὰ τοῦ φαύλου, τοῦ ἀνθρώπου ἐκείνου ποὺ

36. Δ.Λ. VII, 4.

37. Αὐτὴ ἡ φράση τοῦ J. Brunswig ὑπάρχει στὸ ἄρθρο τῆς F. CAUJOLLE-ZASLAWSKY, *Le système stoïcien et la paremphasis*, εἰς *Les Stoiciens et leur logique, Actes du Colloque de Chantilly*, 18-22 Σεπτεμβρίου 1976, (J. Brunswig, ἑκδ.) Paris, Vrin, 1978, σσ. 425-448 (σ. 426).

38. F. CAUJOLLE-ZASLAWSKY, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 427.

39. Αὐτόθι, σ. 427, σημ. 9. Πβ. V. GOLDSCHMIDT, *Le système stoïcien et l'idée de temps*, Paris, Vrin 1969, σ. 169, ὅπου ὁ συγγραφεὺς χρησιμοποιεῖ μία φράση τοῦ Ἐπίκτητου, *Διατριβαί*, I, 13: «Πυθομένου δέ τινος, πῶς ἐστὶν ἐσθίειν ἀρεστῶς θεοῖς...». Πβ. ἐπίσης, Μ. ΑΥΡΗΛΙΟΥ, *Τὰ εἰς ἑαυτὸν*, II 5, 1: «πάσης ὥρας φρόντιζε ... τὸ ἐν χερσὶ μετὰ τῆς ἀκριβοῦς καὶ ἀπλάστου σεμνότητος καὶ φιλοσοφίας καὶ ἐλευθερίας καὶ δικαιοσύνης πράσσειν...».

εἶναι ἀνίκανος ν' ἀκολουθήσει τὴν ροὴ τῶν κοσμικῶν γεγονότων, τὸν καθιστᾷ ὑποχείριο τῶν παθῶν του, τὰ ὅποια τὸν παρασύρουν ἔξω ἀπὸ τὴν κοσμικὴ πόλιν. Ἡ συμπεριφορὰ του δὲν ἀποτελεῖ κόσμημα γιὰ τὴν πόλιν στὴν ὁποία κατοικεῖ. Ἔτσι ὁ φαῦλος, καθὼς δὲν ὑπακούει στοὺς ἐπιβεβλημένους κοινωνικοὺς κανόνες, ἐπιλέγει μόνος του νὰ ζήσει δυστυχῆς καὶ ἐξόριστος. Ἰδού σὲ τί συνίσταται ἡ στωϊκὴ κοινωνικότητα: στὴν ἐγκράτεια τῶν συναισθημάτων τοῦ ἀνθρώπου καὶ στὴν ἱκανότητα λογικῆς ἀντιμετώπισης κάθε γεγονότος. Αὐτὰ εἶναι τὰ χαρακτηριστικὰ τὰ ὅποια σκιαγραφοῦν τὴν ὁλοκληρωμένη προσωπικότητα τοῦ στωικοῦ σοφοῦ. Ὁ Ζήνων, ὅταν ρωτήθηκε ποιὸν θεωροῦσε φίλο του, ἀπάντησε: «ἓναν ἄλλον ἐγώ». Καὶ ὁ Χρῦσιππος, ὅταν ρωτήθηκε γιατί δὲν ἀκολουθοῦσε τὸ πλῆθος, ἀπάντησε: «διότι ἂν ἀκολουθοῦσα τὸ πλῆθος, τότε δὲν θὰ ἦμουν φιλόσοφος»⁴⁰.

* * *

Προφανῶς λοιπὸν οἱ Στωικοὶ ἀπέδωσαν στὴ διανόηση τὸν πραγματικό της χαρακτήρα. Τὴ δυνατότητα νὰ στοχάζεται. «Ὁ κοσμοπολιτισμὸς τους εἶναι μία σύνθεση ποὺ συμφιλιώνει καὶ ἀποτρέπει τὸν κίνδυνο νὰ συντρίψουν κάθε κοινωνικὸ δεσμό... Οἱ στωικὲς ἰδέες ὁδηγοῦν φυσικὰ στὸ ὄραμα μιᾶς παγκόσμιας ἀνθρωπότητας, μέσα στὴν ὁποία οἱ ἠθικοὶ καὶ προσωπικοὶ δεσμοὶ εἶναι πολὺ περισσότερο σταθεροὶ ἀπὸ τοὺς πολιτικούς»⁴¹. Ἀξιοσημεῖωτη εἶναι ἡ ἀπάντηση τοῦ Χρῦσιππου σὲ κάποιον ποὺ τὸν ρώτησε γιατί δὲν ἀσχολεῖται ἐνεργῶς μὲ τὴν πολιτικὴ. «Διότι, τοῦ ἀπάντησε, ἂν ἀσχοληθῶ μὲ τὴν πολιτικὴ σωστά, αὐτὸ δὲ θ' ἀρέσει τοὺς ἀνθρώπους· ἂν ὁμως δὲν ἀσχοληθῶ σωστά, αὐτὸ δὲ θ' ἀρέσει τοὺς θεοὺς»⁴². Βαθιὰ ἐκλεκτικοὶ οἱ Στωικοὶ, καὶ ἔχοντας ὡς πλοηγὸ τὸ καθήκον νὰ ζήσουν ἁρμονικὰ μέσα στὴν κοινωνία, ἐπινόησαν τρόπους συμπεριφορᾶς βασισμένους σὲ μία ἐσωτερικὴ πειθαρχία, πιστεύοντας πὼς μέσα στοὺς «κόλπους τῆς ἀγαθῆς καὶ σοφῆς Φύσης, ὁ στωικὸς σοφὸς εἶναι ὁ μοναδικὸς προσωποποιημένος φορέας τῆς Ἀλήθειας καὶ τοῦ Ἀγαθοῦ»⁴³.

Μαρία Πρωτοπαπα-Μαρνελή
(Ἀθῆναι)

40. Δ.Λ. VII, 182.

41. É. BRÉHIER, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 226.

42. S.V.F. III, 694 (= ΣΤΟΒ., *Florileg.*, 45, 29: «Χρῦσιππος ἐρωτηθεὶς διὰ τί οὐ πολιτεύεται, εἶπε: Διότι εἰ μὲν πονηρὰ [τις] πολιτεύεται, τοῖς θεοῖς ἀπαρέσει· εἰ δὲ χρηστὰ τοῖς πολίταις».

43. M. DARAKI, *Une religiosité sans Dieu. Essai sur les stoïciens d'Athènes et saint Augustin*, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 140.

LA CONDUITE DU SAGE STOÏCIEN DANS LA VIE POLITIQUE
ET SOCIALE DE SON ÉPOQUE

R é s u m é

La présente étude analyse les paramètres régulateurs du comportement du sage stoïcien dans la vie sociale et politique à la fin du IVe siècle avant notre ère. Des événements politiques, tels la disparition des frontières de la cité-état, l'unification des cités grecques sous Alexandre, avec un parallèle mouvement de populations de la Grèce vers l'Égypte et l'Asie Mineure et *vice-versa*, provoquèrent un déséquilibre tant sentimental que social à l'homme des anciennes cités, protégées dans le passé par leurs frontières. Se sentant faible et isolé dans le milieu où auparavant jouait un rôle régulateur da sa *polis*, l'homme recourt à la philosophie, son seul support intellectuel, afin de s'orienter à nouveau comme personnalité et de retrouver son équilibre intérieur. Les écoles philosophiques qui naquirent à Athènes à cet effet proposaient à l'homme diverses méthodes pour lui apprendre à faire face aux circonstances. L'école stoïcienne, par son fondateur, Zénon de Cittium, enseignait une vie en conformité avec la nature et proposait une conduite fondée sur la logique pour vivre avec ses semblables et pour participer aux affaires de la cité. Les écrits des Stoïciens révèlent un nombre de traités sur la morale, à travers lesquels ces philosophes imposaient de règles de conduite à ces nouvelles sociétés. Étant sociable par nature, le sage est pare ainsi de civilité, dans la mesure où la nature lui dicte comment vivre en conformité avec celle-ci.

Maria PROTOPAPAS-MARNELI

AKADEHMIA AΘHNΩN

